

ФІЛОСОФІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Б.Лобовик

ІСТОРІОСОФІЯ РЕЛІГІЇ ЯК ЗНАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРИРОДИ РЕЛІГІЇ**

Історіософія релігії – галузь релігієзнавства, що знаходиться на межі історії і філософії релігії. Щодо цих останніх вона має спільні й особливі ознаки. Якщо історія вивчає походження і розвиток релігії у її станах і формах, якщо філософія релігії покликана дати теоретичне осмислення сутності і сенсу релігії як такої, то історіософія релігії являє собою вчення про історичну природу явища релігійності, взятого в цілісності з його сутністю. В такому розумінні історіософію релігії можна назвати феноменологією релігієзнавства.

В академічному релігієзнавстві історіософія релігії має справу не з окремими релігійними феноменами, розглядуваними поза історичними зв'язками, й не з ознаками суб'єктивного засвоєння сакральних ідей, цінностей та норм поведінки особи чи спільноти. Вихідним принципом історіософії релігії є еволюціоністський підхід до неї як соціально-історичного явища. Він передбачає об'єктивне з'ясування буттєвих витоків релігії, її причин та умов розвитку, але несполучний з редукціонізмом “соціальних коренів” релігії, бо розуміється як дослідницький підхід, покликаний досягнути становлення релігії як у соціумному та історико-культурному контексті, так і в іманентних, сутнісних зв'язках власного досвіду. Це стосується не лише онтології, а й епістемології та праксеології проблеми.

В онтологічному і гносеологічному відношеннях історіософія релігії передбачає з'ясування причин та умов появи релігійності, пов'язаної із самосуперечливою взаємодією невірних буттєвих станів

** В архівах Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України знайдено цю статтю відомого українського релігієзнавця, доктора філософських наук, професора Бориса Олександровича Лобовика. Видруковуємо її в авторській редакції (© Лобовик Б.О., 2005).

людини та її намагання практично й духовно виповнити ці стани. Загалом кажучи, історично релігійні вірування зароджуються тоді, коли розвиток виробничої і розумової діяльності виявляється уже достатнім для повсякденного вільного входження в нього. Це й призводить до появи таких примітивних вірувань, у яких надприродне є ще чуттєво-надчуттєвим і має безпосередньо практичне значення для людини.

Головним напрямом історичного розвитку релігійності є улюднення надприродного. І в подальшому, в міру розвитку виробництва, особливо продукуючого землеробства, та абстрагуючих здібностей індивіда це улюднення набирає духовної (демоністичної) форми, завершуючи формування так званих “природних релігій”.

У соціально диференційованому суспільстві, коли з родового колективу виділяється особистість, поступово складається вірування в надприродне як абстрактну людину, що підноситься над її земним першообразом. Тут розгортається процес формування релігій, започаткований ще в попередню епоху.

Водночас із зазначеними факторами взаємодіють внутрішньорелігійні чинники входження людини в світ. Вони пов'язані з тим, що задоволена потреба виповнення життєво обмежених станів людини неминуче породжує у неї все нові потреби, які реалізуються вірувально – інтелектуально й практично – у сходженні до надприродного все ширших горизонтів. У духовному відношенні це проявляється в збагаченні власних зв'язків релігійного досвіду, в праксеологічному - в переході від первісної магії до все більш розвинутого культу з його інституціями, служителями, символікою. Так в історіософії релігії еднаються конкретика і сутність історичної природи релігійної життєдіяльності людини.

Відомо, що історія релігії займається не лише збиранням фактичного матеріалу та аналізом описувальних даних, а й порівняльно-історичним вивченням релігій, систематизацією та типологізацією вірувань в контексті їх походження і розвитку. Історіософія релігії теж дає системні класифікації та типологічні узагальнення, але має у цій справі свій аспект і свої завдання. Вона, по-перше, з'ясовує критерії та принципи періодизації історії релігії, визначає категоріально-понятійне відтворення минулого вірувань і культу.

Відомі численні спроби періодизувати історію релігійних вірувань. У європейській думці, особливо починаючи з XIX ст., поширені вказівки на “природні”, тобто язичницькі, і “духовні релігії”. Причому серед останніх часто виділяють ще дві стадії чи два етапи розвитку: релігії моральності і спасіння (Г.Зібек), релігії мистецтва та християнства

як абсолютної релігії (Гегель) тощо. Ці класифікації є, фактично, апріорно–схематичними міркуваннями: вони не спираються на критерії, які були б виведені з реального процесу розвитку релігій.

У радянському релігієзнавстві набула поширення так звана цивілізаційна концепція історії релігії (С.Токарєв, М.Гордієнко та ін.), яка абсолютизувала роль соціально-історичного фактору в релігіогенезі. За цією концепцією, релігії народів світу відбивають три етапи чи періоди розвитку, репрезентовані родо-плем'яними, національними та світовими релігіями. Тут нема об'єктивних критеріїв періодизації, змішано формаційний, етнічний, геополітичний та інші підходи, зрештою – ототожнено етапи еволюції і типи релігій.

Історіософський підхід до систематизації та типологізації релігій має здійснюватися як у загальному соціально-історичному та історично-культурному контексті, так і в іманентних історико-релігійних зв'язках. Саме такий, у підсумку багатобічний і комплексний підхід багатьох дослідників до вірувань окремих народів та певних епох і цивілізацій нині дає можливість предикатизувати критерії періодизації еволюції релігій та типізації релігій. Такими критеріями є: зміст уявлень про надприродне та характер його зв'язку з природним, спосіб перенесення людських смислів на “значення” надприродного (його улюднення), місце природного і людського в сфері її надприродного, місце орудної і деміургічної функції в уявленнях про надприродне та в його культі.

З точки зору цих критеріїв у всезагальному відношенні можна визначити такі етапи еволюції релігій: найдавніших (ранньородове суспільство), давній (епоха патріархату), історичний. З ними пов'язані типи релігій: чуттєво-надчуттєвий, демоністичний, теїстичний. У категоріально-понятійному відношенні вони представлені, відповідно, такими формами вірувань: фетишизм, тотемізм, анімізм, віра в духів та померлих предків; віра в богів. У культовому відношенні (відповідно): контактна магія; перехідні способи впливу на надприродне; релігійний символізм. У функціональному відношенні (теж відповідно): орудна функція надприродного; перехідні форми; деміургічна функція. В історії теїстичного типу релігій виділяються два підтипи – політеїстичних та монотеїстичний. Релігії конфесії мають свої періоди чи етапи розвитку.

Що стосується історіософського категоріально-понятійного, то підкреслимо, що основоположною тут є категорія “історичні типи надприродного”. Саме з нею визначально сполучна проблема етапів еволюції і типів релігій, яка розгортається в систему сурядних і підрядних категорій історіософії академічного релігієзнавства.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУРИ І КУЛЬТУ: ПРАВОСЛАВНИЙ КОНТЕКСТ**

В сучасному релігієзнавстві відсутня єдина думка з приводу того, яким чином культ пов'язаний з культурою, як він впливає на культуру й особистість, чи обов'язково зміни в культовій сфері спричиняють зміни в догматиці, самосвідомості людини й культури. Ця обставина ініціювала тематичну орієнтованість цієї статті на проблеми культу й культури в православ'ї, тому що саме православ'я вважає культ «средоточным» (рос. – Авт.) місцем» культури й основою релігії. У контексті трансформаційних процесів, які відбуваються сьогодні у світі, питання про роль культу в культурі, можливості чи неможливості його зміни, спрощення набуває особливої актуальності.

Питання обрядово-культової практики завжди були в центрі уваги як релігієзнавців, так і теологів. Слід означити культурологічне розуміння обрядовості. Ця тема розроблялася в ряді праць А.Колодного, С.Ярмуса, М.Шлемкевича, Д.Угриновича, О.Сагана, Б.Лобовика і багатьох інших вітчизняних та закордонних вчених. Природно, що в поглядах теологів і релігієзнавців існують розбіжності у питаннях виникнення культу і його значеннях для культури, однак така увага до питання без сумніву обумовлюється його важливістю.

Вплив релігійного культу на культуру виявляється не тільки в поширенні віруючими і церквою релігійних ідей, моралі, світогляду, не тільки в тому, що мистецтво і культура створюють свої здобутки на релігійну тему за рамками культових цілей. Генетичний зв'язок культури з культом постає в першу чергу в їх функціональному призначенні.

У поглядах на культуру серед теологів розповсюдженою є думка, що вся культура споконвічно зводилася до культу, культових дій, однак не через те, що це явища одного порядку і коренем слова культура є слово «культ», а через домінування в людській свідомості і самосвідомості суспільства сакральних цінностей, смислів і дій над світськими. На лінгвістичну сторону цього питання більше звертають увагу світські вчені, що найчастіше приводить їх не до сутнісного аналізу культу і культури, їх взаємодії і взаємопроникнення, а до з'ясування питання про те, що первинне – релігія чи культура, є релігія породженням культури чи культура має своїм джерелом релігію.